

ISTORIJA
JUGOSLAVIJE
19181988

PRVA KNJIGA

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA

1914 — 1941

JUGOSLOVENSKA IDEJA U PRVOM SVETSKOM RATU I UJEDINJENJE

Ideja o ujedinjenju jugoslovenskih naroda i stvaranju zajedničke države plod je modernog doba i javlja se s razvitkom novih društveno-ekonomskih odnosa i raspadanjem feudalizma, slabljenjem osmanlijskog i habsburškog carstva, snaženjem građanstva u jugoslovenskim zemljama i njegovim težnjama za političkim i ekonomskim osamostavljanjem. Ovu ideju pratilo je shvatanje o istorijskoj povezanosti jugoslovenskih naroda i njihovoj etničkoj srodnosti. Za istaknute pobornike ujedinjenja iz kruga duhovnih stvaralaca, jugoslovenski narodi činili su jedan narod podeljen plemenskim granicama. Na buđenje nacionalne svesti u okvirima jugoslovenske ideologije i na ideju ujedinjenja povoljno su uticale, sem postojanja Srbije i Crne Gore kao samostalnih država, bojazni od teritorijalnog širenja graničnih država na račun jugoslovenskog etničkog prostora. Podsticaj i izazov jugoslovenskom okupljanju predstavljalo je i ujedinjenje Italije i Nemačke, koje je teklo pred očima građanstva jugoslovenskih naroda i nije moglo, po svom značaju za modernu Evropu, da ne utiče i na svest njihovih vodećih snaga i najistaknutijih predstavnika, zabrinutih, na drugoj strani, ekspanzivnošću nemačkog imperijalizma i italijanskog nacionalizma.

Tokom 19. veka ideja o jugoslovenskoj povezanosti i ujedinjenju dobijala je najraznovrsnije oblike, od zahteva za kulturni preporod i ravnopravnost jezika, autonomiju u sastavu Austrije, odnosno Austro-Ugarske, uniju jugoslovenskih naroda, integralno jugoslovenstvo u krilu Austro-Ugarske, do mutnih panslavističkih programa. Jugoslovenska ideja razvijala se kao vid nacionalnog preporoda u Hrvatskoj i Sloveniji, a u Srbiji je živela u dve varijante: istočnoj, kao vizija ujedinjenja Srba i Bugara u zajedničkoj državi, i zapadnoj, kao zamisao izražena u *Načertaniju* Ilije Garašanina iz 1844. o stvaranju

jugoslovenske države pod vodstvom Srbije. Ideja Svetozara Markovića o balkanskoj federaciji anticipacija je revolucionarnog načina ujedinjavanja balkanskih naroda. Istovremeno s idejama o jugoslovenskom ujedinjenju iznošene su i živele koncepcije o podunavskom udruživanju naroda na federativnoj ili konfederativnoj osnovi. Za jugoslovenske narode u okviru Austro-Ugarske jugoslovenska ideja se sve više postavljala kao pitanje stvaranja jugoslovenske jedinice u sastavu Monarhije ili ujedinjenja van njenih granica.

Politička misao jugoslovenskih naroda u 19. i početkom 20. veka približavala se ideji jugoslovenske federacije ili balkanske konfederacije. Program ujedinjene Slovenije iz 1848. polazio je od jugoslovenske federacije u kojoj bi se našle Slovenija, Hrvatska i Vojvodina. Jugoslovenski kongres održan u Ljubljani decembra 1870. izneo je ideju trijalističkog preuređenja Austro-ugarske. Program federativne jugoslovenske države predlagao je Josipu Juraju Štrosmajeru 1867. i Ilija Garašanin, predsednik srpske vlade. Za federativno unutrašnje uređenje izjasnila se Tivolska konferencija jugoslovenske socijaldemokratije, Kruševska republika, članovi makedonske kolonije u Rusiji 1915. Ivan Cankar je 1913. izneo ideju o jugoslovenskoj federaciji.

Jugoslovenska ideja se javljala u nerazvijenim društvenim sredinama, gde je preovlašivalo seljaštvo i gde ju je zastupao deo malobrojne inteligencije, usled čega nije ni uspevala da dovede do stvaranja masovnog pokreta. U tim sredinama, štaviše, ona nije bila ravnomerno rasprostranjena. Konfesionalne granice delile su narode još pre nacionalnog sazrevanja, a crkva je bila podozriva prema mešanju vernika, strahujući od gubitaka svog uticaja. Nekim građanskim slojevima daleko je više odgovaralo da sačuvaju autonomne privredne celine nego da ih razbijaju stvaranjem nove državne zajednice.

Koncepcije i program ujedinjenja određivali su ideološki pogledi njihovih nosilaca; ovi su, zavisno od društvenih snaga čije su interese izražavali, povezivali ujedinjenje s rešavanjem položaja jugoslovenskih naroda, bilo njihovom samostalnom snagom ili pomoću velikih suparničkih sila, bilo revolucijom na ruševinama Turske i Austro-Ugarske, ili njihovim preuređenjem, odnosno okupljanjem nekih jugoslovenskih zemalja oko Srbije kao državnog jezgra.

Jugoslovenska strujanja probijala su se paralelno s pansrpskom ili velikohrvatskom ideologijom, koje su ih isključivale i

potiskivale. Nacionalizam je opterećivao i tražio međusobne odnose jugoslovenskih naroda mržnjom i sukobima, koji su, često podsticani od spoljnih činilaca, političkih i verskih, od protivnika zbližavanja ovih naroda, ostavljali razorne posledice, mada je, na drugoj strani, istovremeno doprinosio i razvijanju njihove svesti o nacionalnom identitetu.

Objektivne promene istorijskih okolnosti uticale su na radikale u Srbiji da napuste federalizam i sužuju nacionalne koncepcije oko pitanja ujedinjenja Srba, i to putem etapnog rešavanja srpskog nacionalnog pitanja. Radikali su tražili produbljivanje veza sa Crnom Gorom i Bugarskom, kao srodnom u narodnosnom smislu, te buđenje svesti o „narodnom jedinstvu" u krajevima gde su živeli još „neoslobođeni delovi srpstva". Stvaranje saveza Srbije i Crne Gore sa Bugarskom tek je ličilo na Markovićevu koncepciju jer je ova dva prilaza delila granica između revolucionarnog i reformističkog ostvarenja. Radikali napuštaju republikanske ideje, kritiku birokratizma, a socijalne kategorije — radnička klasa i seljaštvo, zamenjuju jednom opštom — narod.

U Srbiji se prestalo govoriti o Hrvatima i Slovencima da se ne bi ozlojeđivao Beč koji je takav pravac raspoloženja mogao shvatiti kao „ugrožavanje integriteta Habsburške monarhije". Agresivna politika Beča usmeravala je nacionalnu akciju prema jugu, predstavljajući „južnu varijantu ujedinjenja", kao praktični oblik prethodne etape rešavanja nacionalnog pitanja. Nikola Pašić je, pri tome, isključivao svaku mogućnost da Makedonci i Albanci stvore svoje nacionalne države. Definitivno rešavanje nacionalnog pitanja na Balkanu zamišljao je u dve etape: kao oslobođenje srpskih zemalja u Turskoj uz pomoć Crne Gore i Bugarske, a srpskih zemalja u Austro-Ugarskoj uz pomoć Rusije. Tek kroz raspravu *Sloga Srbo-Hrvata*, nastalu 1890, progovorila je u Pašiću „zapadna varijanta ujedinjenja". „Prvenstvo u sabiranju" Pašić je davao Srbima, jer je u srpsko-hrvatskoj državi okosnica bila Srbija, prethodno ujedinjena sa Makedonijom i „Starom Srbijom". U Rusiji je gledao oslonac u rešavanju nacionalnog pitanja i odbrani od germanškog pritiska. Doktrina „radikalnog nacionalizma" prožimala je celokupnu Pašićevu spoljnu politiku posle 1903. godine. Pašić je spoljnu politiku Srbije shvatao kao rešavanje srpskog nacionalnog pitanja, nalazeći da se njegovo rešenje javlja kao prethodni čin jugoslovenskog ujedinjenja. Ostvarivanjem „južne

varijante ujedinjenja" započelo je aktivnije vođenje nacionalne propagande jugoslovenskog karaktera, što je bilo određeno ogromnim ratnim uspesima Srbije, jačanjem jugoslovenske ideje među inteligencijom, poletom jugoslovenskog pokreta u Austro-Ugarskoj.

Glavni protivnik jugoslovenske ideje i stvaranja zajedničke države jugoslovenskih naroda bila je Austro-Ugarska, odnosno nemački imperijalizam uopšte, koji je težio da se preko jugoslovenskih zemalja van Austro-Ugarske probije na Balkan, i dalje na istok. Nemački imperijalizam dovodio je u pitanje ne samo oživotvorenje ideje o jugoslovenskoj državi već i sam opstanak Kraljevine Srbije i Knjaževine odnosno, od 1910, Kraljevine Crne Gore, jedinih nezavisnih jugoslovenskih država na Balkanu. Austro-Ugarska je u Srbiji gledala branu svom širenju i stožer okupljanja jugoslovenskih naroda van i unutar Monarhije, državu koja je potkopavala osnove njenog uređenja i nemačko-mađarske prevlasti u njoj. Istorija srpsko-austrijskih odnosa početkom 20. veka bila je ispunjena pritiskom Austro-ugarske, koja je nameravala da slomi Srbiju, preseče njeno širenje na Balkanu i spreči joj izlazak na more, te da joj tako onemogući da postane odlučujući činilac, balkanske politike. Pokušaji da se Srbija uništi ekonomskom blokadom u vreme carinskog rata, kao i pritisci velikih sila na nju u vreme aneksione krize 1908, praćeni su optužbama da se ona meša u unutrašnje stvari Austro-Ugarske, i daljim raspirivanjem dinastičkih sukoba između Srbije i Crne Gore. Pobede srpske vojske u balkanskim ratovima naišle su na veliki odjek kod jugoslovenskog stanovništva Austro-Ugarske, što je još više pojačalo zabrinutost njenih vladajućih krugova za budućnost dvojne države. Srpski živalj u Vojvodini koji se već prilagođavao uslovima života u Ugarskoj počeo je menjati orijentaciju u pravcu srpskog nacionalnog okupljanja. Čedomir Popov nalazi elemente istorijskog progressa u prvom balkanskom ratu, a pre svega u razbijanju turskog feudalizma sa svim socijalno-ekonomskim posledicama, a na drugoj strani u izbacivanju Turske sa Balkana. U tim događajima vidi temelje za buduću jugoslovensku državu koja neće doneti nacionalnu emancipaciju Makedoncima 1918, ali će za Makedonce u tzv. Vardarskoj Makedoniji obezbediti da do nje dođu vlastitom borbom sa ostalim narodima Jugoslavije u drugom svetskom ratu.

Posle balkanskih ratova Austro-Ugarska se suočila s uvećanom i snažnijom Srbijom, koja je zauzimala centralni prostor Balkanskog poluostrva, uključujući geopolitički i strateški važne doline Morave i Vardara, još čvršće zatvarajući mogućnosti prodora sa severa prema Solunskom zalivu i Maloj Aziji. Austro-Ugarska je osujetila izlazak Srbije na more, ali nije prestajala da strahuje od njenog spajanja s Crnom Gorom, preko Sandžaka, a na drugoj strani od njenog pretvaranja u oslonac ruske balkanske politike i povezivanja s ostalim silama Antante, koje su nastojale da zaustave agresivni nemački imperijalizam. Vladajući krugovi Austro-Ugarske naročito su se plašili zaraznog srpskog primera za jugoslovensko stanovništvo u Monarhiji, aktivne nacionalne propagande Srbije i, uopšte, jačanja nacionalne svesti tog stanovništva. Austro-Ugarska se neprijateljski odnosila prema Srbiji, dok je jugoslovensko pitanje u Monarhiji rešavala razbijanjem hrvatsko-srpske saradnje, izazivanjem antagonizma između Mađara i Slovena, istovremeno razmišljajući o reformisanju državnog uređenja na trijalističkoj osnovi stvaranjem treće — slovenske, a možda i jugoslovenske — državne jedinice, bar formalno ravnopravne Austriji i Mađarskoj i njihovim privilegovanim narodima. Trijalističko uređenje nije samo zamišljano kao reforma postojećeg uređenja Austro-Ugarske, već i kao preduslov za uključivanje Srbije u njen sastav, pošto se ovoj nanese vojni poraz. Ratna stranka, s Konradom Hetcendorfom na čelu, koja je imala jak uticaj na vladu, vojsku i političke krugove, neodstupno je zahtevala vojni obračun sa Srbijom i korišćenje rata kao konačnog sredstva za njeno obaranje na kolena i rešavanje jugoslovenskog pitanja u okvirima Austrougarske monarhije. Ubistvo nadvojvode Franca Ferdinanda u Sarajevu, 28. juna 1914, dalo je ratnoj stranci povod za rat, na koji je gledala kao na jedinstvenu šansu za sopstveno jačanje i budućí opstanak Austro-Ugarske.

Kao nepomirljiv protivnik stvaranja jugoslovenske države deklarirala se i Italija, u prvom svetskom ratu, sasvim u skladu sa svojim starim pretenzijama na istočnu obalu Jadranskog mora i njeno zaleđe, kao i hegemonističkim planovima na Balkanu. Italijanski imperijalizam se tajnim Londonskim ugovorom od aprila 1915. blagovremeno obavezao da uđe u rat na strani Antante, uz saveznička obećanja da će, na račun jugoslovenskih naroda, dobiti Trst, Istru, Goricu, kvarnerska

ostrva, i Dalmaciju od Hrvatskog primorja do rta Planke. Za italijansku politiku širenja na Balkanu i prema Podunavlju, stvaranje jugoslovenske države u prostoru Austro-Ugarske značilo bi ponovno odustajanje od ambicija, jer se novi snažni sused ne bi mirio s italijanskom prevlašću na Jadranskom moru. U povremenim kontaktima sa srpskom vladom Italija je nastojala da razblaži njen ratni program jugoslovenskog ujedinjenja kako bi obezbedila svoju vladavinu na Jadranskom moru, produbljujući time podozrenje u odnosima između srpske vlade i Jugoslovenskog odbora prema stvarnim ciljevima Srbije.

U svojim nastojanjima za ujedinjenje jugoslovenski narodi nisu imali ni podršku Vatikana, čiju je politiku sledio nacionalno amorfni rimokatolički episkopat u jugoslovenskim zemljama pod Austro-Ugarskom. Za Svetu stolicu, tadašnji rat ugrožavao je temelje „najkatoličkije države“, a stvaranje jugoslovenske države pretilo prevagom pravoslavlja na samim ivicama Podunavlja i Srednje Evrope. Vatikan se plašio da posredstvom te države, i uloge Srbije u njoj, ne dođe do prodora ruske politike, koji bi omogućio dalje širenje pravoslavlja i slovenskog uticaja. Vatikanska diplomatija je tokom prvog svetskog rata težila da spreči razbijanje Monarhije. Vatikan je od ranije bio protivnik širenja Srbije prema Makedoniji i Kosovu, izbijanju na more; podozrevao je od jačanja ugleda Srbije među Slovenima Austro-Ugarske. Strah za sudbinu Monarhije naveo je papu Pija X da podstiče vladajuće krugove Austro-Ugarske na obračun sa Srbijom. Kurija je odbijala da primi poslanika Srbije i da razgovara o ujedinjenju. Predstavnici kurije su u razgovorima sa saveznicima odlučno odbacivali ujedinjenje Jugoslovena, opravdavajući svoju nepomirljivost „političkim, kulturnim, strategijskim i verskim razlozima i tradicijom“. Zalažući se za održanje Monarhije kao političke celine, vodeći ljudi kurije su uveravali saveznike da jugoslovenski problem ne postoji, to jest da je „izmišljen“ od masona i drugih protivnika crkve. Podržavajući Italiju u njenom širenju na istočnoj jadranskoj obali, Vatikan je, kao i ranije u prošlosti, prelazio preko nacionalnih interesa katolika Hrvatske i Slovenije.

Za rušenje Austro-Ugarske i njeno rasparčavanje nisu se izjašnjavale ni velike sile, članice Antante, sve do polovine 1918, smatrajući da je ona neophodna u Podunavlju kao činilac ravnoteže prema Rusiji. Antanta je dugo verovala da će s Austro-Ugarskom postići separatan mirovni ugovor, i, na taj

način, razdvojiti centralne sile. U vreme kad je Srbija vodila odsudne bitke za opstanak, 1914, na Ceru i na Kolubari, i kad su njeni najviši državni organi kao cilj formulisali oslobođenje i ujedinjenje jugoslovenskih naroda, velike savezničke sile su tajno pregovarale s Bugarskom i Rumunijom o njihovom teritorijalnom obeštećenju za ulazak u rat na strani Antante, spremne da im žrtvuju jugoslovenske zemlje Makedoniju i Banat, a Italiji Trst, Istru i Dalmaciju.

Pomognuta Crnom Gorom, Srbija se 1914, iznurena prethodnim balkanskim ratovima, suočila s Austro-Ugarskom, a krajem 1915. s udruženim austrougarskim, nemačkim i bugarskim snagama, bez značajnije savezničke pomoći i ugovorno regulisanih odnosa s Antantom ili silama koje su je sačinjavale, što joj je otežavalo međunarodni položaj uopšte, a posebno u borbi za jugoslovensko ujedinjenje. Odstupanjem iz Srbije, preko Kosova, Crne Gore i Albanije, u zimu 1915—1916, srpska vlada uspjela je da sačuva oko 160.000 vojnika i nastavi rat na Solunskom frontu, zajedno sa svojim francusko-engleskim saveznicima. Crnogorska „sandžačka vojska“ je u mojokovačkom boju 6—10. januara 1916. zaustavila napredovanje austrijskih trupa prema Podgorici, pomažući time odstupanje srpskih trupa preko Albanije, iako je posle pada Lovćena Crna Gora kapitulirala i kralj Nikola I Petrović napustio zemlju. Kao vojni činilac savezničke strategije, Srbija je jačala svoj međunarodni položaj, ali je, na drugoj strani, napuštanje zemlje prouzrokovalo materijalnu zavisnost srpske vlade od saveznika, pa i strepnje da li će saveznici održati Solunski front.

Nikola Pašić je razvio viziju jugoslovenske države 29. jula 1914, već drugog dana po izbijanju rata, odgovarajući Jovanu Cvijiću da će granica buduće države dosegnuti Klagenfurt — Marburg (Maribor) — Segedin. Septembra 1914. ubrzao je rad grupe naučnika na idejnom uobličavanju jugoslovenskog programa. Čim je počeo rat, srpski naučnici su se stavili u službu naroda: bili su cenzori, štapski oficiri, zaduženi u vojnom pres-centru, radili na propagandnim i drugim poslovima. Pašić je napravio dalekovid gest kada je 1916. zatražio da se daci i studenti, sa istaknutim naučnicima otpuste iz vojnih jedinica i upute na školovanje i u druge misije u kojima će najbolje koristiti svojoj zemlji. U pitanju je vizionarsko shvatanje i razumevanje sutrašnjih zadataka. Naučnici (Jovan Cvijić, Aleksandar Belić, Stanoje Stanojević, Bogdan i Pavle Popović, Niko

Županić, Jovan Žujović i dr.) od početka rata su nosioci misija u vezi s jugoslovenskom idejom i granicama (demografski, etnografski problemi, socijalne i istorijske argumentacije, itd.). Oni razgovaraju sa inostranim kolegama u evropskim prestonicama, ali i s političarima, bez obzira da li uvek imaju zvanična ovlašćenja ili ne. Putevi su ih vodili u Rim, Pariz, Petrograd, London, Vašington, Bukurešt. Od 70 profesora Univerziteta u Beogradu 60 se našlo sa srpskom vojskom i vladom u inostranstvu. Deo se nalazio u zarobljeničkim logorima. Ogromnu energiju naučnici su utrošili na predavanja i apele, na rad u Jugoslovenskom odboru, u misijama, publicističkoj delatnosti. Pavle Popović je napisao veliki broj članaka iz istorije jugoslovenske književnosti, a Jovan Cvijić uspeo da dovrši i u Francuskoj marta 1918. objavi svoje kapitalno delo — *Balkansko poluostrvo*.

Pašićevo shvatanje ujedinjenja je polazilo od „integralnog rešavanja jugoslovenskog pitanja“, dok je osnova „jugoslovenskog programa u Srbiji izgrađivana na tezi o etnički jedinstvenom narodu“. Srpske pretenzije obuhvatale su celokupnu jugoslovensku etničku teritoriju, s tim što je Pašić ostavljao jedino mogućnost podele Istre ukoliko Italija odmah uđe u rat na strani sila Antante. Kao jedino moguće rešenje Pašić je smatrao stvaranje „jedne nacionalne države geografski dovoljno velike, etnografski jedne, politički jake, ekonomski nezavisne, koja bi mogla samostalno živeti i razvijati se, uvek u skladu s evropskom kulturom i progresom“. Jugoslovenski program temeljio se na nacionalnom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, koji su posmatrani kao „jednoplemenici“. Ali dinamika ratne neizvesnosti i „pragmatični“ karakter Pašićev dovodili su do kolebanja, naročito u kriznim situacijama, usled čega je u ratne ciljeve ugrađivao pored jugoslovenskog programa i program ujedinjenja Srba, ukoliko se prvi program ne bi mogao ostvariti. Po Jovanu Žujoviću, kako navodi Đorđe Stanković, Pašić se plašio hrvatske autonomije posle rata, razmišljajući o Slovenačkoj „i kao pretegu za Hrvatsku, ako ova ne bi htela s nama“.

Radeći u složenim međunarodnim uslovima i zaokupljena teškim odbrambenim bitkama svoje vojske, koje će se na Ceru i Kolubari pretvoriti u velike pobede nad Austro-Ugarskom, koaliciona vlada Kraljevine Srbije, pod predsedništvom Nikole Pašića, konačno je, krajem 1914, formulisala ideju o ujedinjenju svih jugoslovenskih naroda u zajedničku državu kao svoj

neposredni ratni program. Njenu deklaraciju o tome Narodna skupština u Nišu usvojila je 7. decembra 1914. izrazitom većinom glasova, prihvatajući kao cilj Srbije u tekućem ratu „oslobođenje i ujedinjenje sve naše neoslobođene braće“. Taj dokument, poznat kao Niška deklaracija, izjednačio je „veliku stvar srpske države i srpsko-hrvatskog i slovenačkog plemena“. Rat do potpunog uništenja koji je Austro-Ugarska nametnula Srbiji nije više bio samo borba za nezavisnost Srbije, nego i za oslobođenje svih porobljenih Srba, Hrvata i Slovenaca. Deklaracija je, nezavisno od svoje opštosti, opredelila srpske ratne ciljeve, koji su dobili zvaničan pečat i međunarodnu težinu saopštavanjem njene sadržine poslanicima država Antante u Nišu. Niška deklaracija je otvorila nove vidike jugoslovenskom ujedinjenju i udarila osnove za tešnju saradnju između srpske vlade i političke emigracije iz Austro-Ugarske, koja se, pre ili posle izbijanja rata, našla na teritoriji savezničkih ili neutralnih država, spremna da se van Monarhije bori za njeno razbijanje i, u zajednici sa srpskim zvaničnicima, za stvaranje zajedničke jugoslovenske države.

Niška deklaracija je jasno određivala ratne ciljeve Srbije. Srpska građanska klasa i Nikola Pašić, kao njen glavni predstavnik u stvaranju jugoslovenskog programa, polazili su od ostvarivanja pojedinačnog interesa srpskog naroda, a ne od obezbeđivanja interesa svih jugoslovenskih naroda. Prema Đorđu Stankoviću, „Srbija je istorijskom nužnošću postala nosilac jugoslovenskog programa i zbog toga je objektivno obeležavala sam proces ujedinjenja u njegovim najdominantnijim pojavama“, iako su srpski ratni interesi odgovarali najvećem delu građanske klase i težnjama naroda u svim jugoslovenskim zemljama. Program koji nije nastao na bazi sporazuma ravnopravnih činilaca ujedinjenja nije mogao da ne izazove krize u odnosima, sukobe, protivurečnosti, uzaludno isticanje alternativnih programa. Jugoslovenski program je zato i doživljavao u delu građanstva ostalih jugoslovenskih naroda kao ideološka osnova „osvajачke politike Srbije“, njenog „pijemonizma“, „imperijalističkih težnji“. Pašić se nije suštinski kolebao oko rešavanja jugoslovenskog pitanja ni u kriznim trenucima. Sto se tiče unutrašnjeg uređenja buduće jugoslovenske države, odbacivao je mogućnost federativne organizacije, težeći „jedinstvenoj državi“, da se ne bi „kvarilo jedinstvo države“. Dozvoljavao je da se mogu izraziti neke „plemenske individual-

nosti" Hrvata tek u području spoljnih obeležja države (naziv države, amblemi, ravnopravnost pisama i vera, jednakost građana). Pomenom „mesne autonomije" za Hrvatsku 1915. iznuden je ustupak u okolnostima pregovora sila Antante s Italijom. Ako je Pašić i dozvoljavao konstituisanje buduće države kao složene, predviđao je da se prethodno svi Srbi nađu udruženi u Srbiji.

Van Austro-Ugarske našlo se 1914. više političara i drugih javnih radnika jugoslovenske orijentacije: Ante Trumbić, Nikola Stojanović, Dušan Vasiljević, Hinko Hinković, Ljubo Leontić, Ivan Meštrović, Franc Potočnjak, braća Julio i Remito Gazari i drugi. Okupljanje i rad ove emigracije podržavala je srpska vlada, preko srpskih političara iz Bosne i svojih diplomatskih predstavnika u Rimu, šaljući instrukcije i dajući finansijsku pomoć. Prema prvobitnim shvatanjima, političari u emigraciji imali su da se bave nacionalnom propagandom, da razvijaju publicističku i informativnu delatnost, da obaveštavaju savezničke vlade i javno mnjenje o jugoslovenskom pitanju, da se zalažu protiv tuđinskih aspiracija na jugoslovenske etničke teritorije, da okupljaju dobrovoljce. Srpska vlada je rano preporučila da se emigracija organizaciono konstituiše stvaranjem jednog odbora, sa sedištem u Londonu, koji bi održavao veze sa srpskom vladom i u inostranstvu branio interese jugoslovenskih naroda, obaveštavajući javno mnjenje evropskih zemalja o jugoslovenskom pitanju. Konture budućeg Jugoslovenskog odbora mogle su faktički da se naslute na sastanku jugoslovenskih političara iz Austro-Ugarske novembra 1914. u Firenci, kao i na sastancima u Rimu decembra iste godine i januara 1915. Formalno gledano, Jugoslovenski odbor bio je konstituisan u Parizu krajem aprila i početkom maja 1915, na požurivanje srpske vlade, i u času kada je već bilo poznato da su sile Antante učinile teritorijalne ustupke Italiji na račun naroda Jugoslavije. Za predsednika Jugoslovenskog odbora izabran je dr Ante Trumbić, iz Dalmacije, istaknut političar jugoslovenske orijentacije.

Obrazovanjem Jugoslovenskog odbora bio je stvoren i drugi, pored srpske vlade, nosilac borbe za ujedinjenje jugoslovenskih naroda i osnivanje zajedničke države. Ova dva tela nisu bila ravnopravna u toku rata niti su imala jednaku moć i uticaj. Srpska vlada, iako formalno van Antante, bila je vlada „pridružene sile", zemlje zbog koje je, deklarativno, Antanta ušla u rat, a s njom je Srbija bila spremna da deli ratnu sudbinu

do kraja i bez rezervi. Ta je vlada stajala na čelu zemlje koja je u ratu podnosila natčovečanske napore boreći se za opstanak protiv daleko nadmoćnijih snaga centralnih sila. Srpska vojska odnela je 1914. pobjede koje su joj donele ratni i moralni prestiž u savezničkom javnom mnjenju i kod savezničkih vlada, i nastavila, posle povlačenja preko Albanije, da ratuje na Solunskom frontu. Vlada Kraljevine Srbije oslanjala se na Rusiju i ostale savezničke države, održavala s njima veze, uživala njihovu diplomatsku, vojnu i materijalnu podršku. Imala je diplomatski i informativni aparat u savezničkim i neutralnim zemljama. Za ostvarenje svojih državnih ciljeva Srbija je mogla računati na vojsku i njen starešinski kadar, naročito posle obračuna regenta Aleksandra i Nikole Pašića s organizacijom „Crna ruka“, poznatom i pod nazivom „Ujedinjenje ili smrt“, i njenim vođom Dragutinom Dimićem i njegovim Apisom.

Jugoslovenski odbor je istupao kao zastupnik nacionalnih i političkih interesa jugoslovenskih naroda u sastavu Austro-ugarske, ali je faktički bio lišen mogućnosti da neposredno utiče na politički život u njoj. Srpska vlada je inspirisala stvaranje Odbora, finansijski pomagala njegove akcije i članove – sem Trumbića, Frana Šupila i braće Gazari, koji su, čuvajući materijalnu nezavisnost, u suštini branili etički i politički integritet. Odbor nije raspolagao vojnim snagama, iako je pokušavao da stvori oružane formacije (Jadranska legija, Jugoslovenska legija) od dobrovoljaca u SAD i drugim zemljama, kao i od ratnih zarobljenika, nailazeći pri tom na otpor i pozorenje srpske vlade, koja je dobrovoljačkom pitanju prilazila isključivo sa stanovišta stvaranja izvora za popunjavanje srpske vojske na Solunskom frontu. Opasnost od obrazovanja dobrovoljačkih formacija naslućivala je i Italija, opsednuta planovima o zauzimanju jadranske obale. Jugoslovenski odbor je od osnivanja bio i nehomogeno telo u kome su se odražavali sukobi između pristalica srpske vlade i nezavisnih jugoslovenskih političara, predstavnika Slovenaca i Hrvata, između Šupila i ostalih odbornika. Do sukoba sa srpskom vladom i razlaza sa Jugoslovenskim odborom Šupilo je u tom telu imao uticajnu ulogu. Sa Trumbićem je bio jedan od najaktivnijih emigranata, boraca protiv italijanskog teritorijalnog širenja na račun jugoslovenskog etničkog prostora. Izuzev nekoliko reprezentativnih političara iz jugoslovenskih zemalja pod Austro-Ugarskom, odranije poznatih u političkom i javnom životu, članovi Jugo-

slovenskog odbora su mahom bili ličnosti od manjeg političkog značaja i uticaja.

Uprkos svim ovim slabostima i nepovoljnom statusu, Jugoslovenski odbor neosporno je bio jedino političko telo van Austro-Ugarske koje je u toku rata moglo da pred srpskom vladom i saveznicima, pa i pred ekonomskom emigracijom u SAD i Južnoj Americi, Australiji, u neutralnim državama, pred ratnim zarobljenicima, zastupa jugoslovenske narode u Austro-ugarskoj. Jugoslovenski odbor je uživao aktivnu podršku uticajnih engleskih javnih radnika, osobito naučnika, tzv. jugoslovenskih prijatelja R. V. Sitona-Votsona i Artura Evansa. Tokom rata je obavio zamašne poslove u oblasti nacionalne propagande, popularisao jugoslovensko pitanje, sticao uticaj u savezničkom javnom mnjenju i u zvaničnim krugovima Antante, bez obzira na to što nije uspeo da stekne međunarodno priznanje. Istupao je protiv brutalne asimilacije jugoslovenskog življa u prošlosti i sadašnjosti, naročito se suprotstavljajući italijanskom imperijalizmu i njegovim ambicijama da pređe Jadran i prodre u balkanski i podunavski prostor.

Vodeće društvene snage Srbije su u najvišem predstavničkom telu, Narodnoj skupštini, definisale, u glavnim linijama, jugoslovenski program kao ostvarivanje srpske državne ideje u ratu koji se vodio. Taj program bio je predstavljen kao politika koja proističe iz osnovnih srpskih nacionalnih i političkih interesa. Iza tako određene politike srpskog građanstva stajale su sve njegove političke snage, ujedinjene u koalicionoj vladi radikala, samostalnih radikala i naprednjaka, reprezentujući srpsku političku misao i volju u ratu. Uloga Srbije kao Pijemonta u procesu ujedinjenja i koncepcija narodnog jedinstva krila je u sebi opasnost od budućih dubokih nesporazuma i sukoba između jugoslovenskih naroda oko karaktera državnog uređenja, koja je rasla približavanjem sloma Austro-Ugarske, bez obzira na činjenicu što su se pogledi srpske vlade i Jugoslovenskog odbora jedno vreme podudarali.

Rezolucija Jugoslovenskog kongresa, usvojena maja 1915. u Nišu, takođe je počivala na načelu „potpunog i nerazrušivog narodnog jedinstva Srba-Hrvata-Slovenaca“, koje je potvrdila i srpska Narodna skupština, avgusta iste godine, naglasivši spremnost Kraljevine Srbije da podrži borbu za „oslobođenje i ujedinjenje srpsko-hrvatsko-slovenačkog naroda“, bez obzira na žrtve koje će ta borba done ti. Neposredno po svom formal-

nom konstituisanju Jugoslovenski odbor je odbacio Londonski pakt, označio Srbiju i Crnu Goru za protagoniste oslobođenja svih jugoslovenskih naroda, a Jugoslovene tretirao kao jedan narod, jedinstven, istovetan po jeziku, po „neosporivim geografskim zakonima" i nacionalnoj svesti.

U zapletenim međunarodnim okolnostima, koje nisu bile povoljne za rešavanje jugoslovenskog pitanja, srpska vlada i Jugoslovenski odbor sukobili su se oko karaktera uređenja buduće države i položaja Odbora. Nikola Pašić se pozivao na pravo naroda na samoopredeljenje, shvatajući ga isključivo kao sredstvo borbe za razbijanje Austro-Ugarske, a ne i kao načelo na kome treba da se organizuje buduća država. Srpska vlada je gledala na Jugoslovenski odbor kao na podređeno političko-propagandno telo u službi jugoslovenskog programa Srbije, odbacujući zahtev Trumbića da se Odbor prizna kao ravnopravan činilac u borbi za ujedinjenje. U samom krilu Odbora Šupilo je, u drugoj polovini 1915, pokrenuo pitanje jugoslovenskog programa s hrvatskog stanovišta. Istaknuti hrvatski političar je u Srbima, Hrvatima i Slovencima video jedan narod s tri imena, istog jezika i rase, ali s različitim istorijskim, državno-pravnim i kulturnim tradicijama. Nepoverljiv prema srpskoj vladi, a strahujući da Hrvatska ne ostane van ujedinjene Jugoslavije, Šupilo je tražio da u narednoj etapi Srbija sprovede određene reforme kako bi se sprečili srpska prevlast i „srpski ortodoksni ekskluzivizam". Ukoliko ne bi došlo do ove „transformacije" Srbije, onda je trebalo da se radi na stvaranju posebne hrvatske države, pa tek kasnije zajedničke države sa Srbijom. Za razliku od Pašića, nosioca srpskog programa jugoslovenskog ujedinjenja, Šupilo je neuspešno pokušao da izloži „hrvatski program stvaranja jugoslovenske države, zasnovan na federalizmu". Njegov plan za uređenje jugoslovenske države predviđao je istorijske pokrajine kao federativne jedinice, i to: Srbiju iz 1913. (znači, s Makedonijom i Vojvodinom), Hrvatsku sa Slavonijom i Dalmacijom, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, i Crnu Goru. Šupilovi federalistički projekti polazili su u stvari od dualističkog rešenja sa vodećom ulogom Hrvata i Srba u svojim interesnim sferama. Šupilo je uživao podršku Sitona Votsona koji ga je smatrao „najpametnijom glavom" među Jugoslovenima. Ugledni Englez je 1915. pisao da svako onaj koji omalovažava Šupila predstavlja „našeg neprijatelja".

Početakom 1916. u srpskim redovima se pojavilo klonuće, nastupila malaksalost volje, manifestovala depresija i osvojilo osećanje da je stvar propala. Svi su optuživali Pašića da je krivac i da mu ne preostaje ništa drugo sem da se povuče. Odvajkada je poznato da čim kola krenu nizbrdo, računici počinju da se naplaćuju od čelnih ljudi. Beznade koje se za trenutak pojavilo psihološki je paralisalo. Pavle Popović je smatrao da se Srbija upropastila i da je došlo do bankrota jugoslovenskog programa. Po Jovanu Cvijiću, katastrofa je nastupila zato što je vlada stavila svoju sudbinu dokraja u savezničke ruke. Očekivala se ostavka srpske vlade i Vrhovne komande. No, Pašićeva energija uspela je da prebrodi krizu u srpskim redovima posle napuštanja zemlje i povlačenja vojske preko Albanije. Njenim preprodavanjem naučnici su opet počeli da pomažu srpskim zvaničnicima. Slična kriza će se obnoviti u vreme ruske revolucije 1917, sve neposrednijeg javljanja vizije ujedinjenja i u suočavanju s demokratskim reformama u građanskim državama Evrope. Ujedinjenje pod rukovodstvom Srbije pojačavalo je sukobe između „Srbijanaca“ i „Jugoslovena“, uticalo na pojedince iz redova naučnika i drugih javnih radnika da njima ovlada „uskogrudi „patriotizam“ koji je nadvlađivao „jugoslovensku širinu“. Pijemontska ideja Srbije s monarhističkim ustrojem države, koju vodeći ljudi Srbije nisu napuštali u toku prvog svetskog rata, izazivala je podozrenje i otpore političara iz Jugoslovenskog odbora, a s približavanjem kraja rata i dalekovidijih srpskih političara i naučnika koji su joj suprotstavljali ideju federativne republike.

Pašićeva inicijativa za razgovore na Krfu između predstavnika srpske vlade i Jugoslovenskog odbora, preduzeta početkom maja 1917, došla je u krajnje nepovoljnim okolnostima po snage jugoslovenskog ujedinjenja, izražavajući težnju predsednika srpske vlade da stvaranje nove države uzme u svoje ruke, „centralizuje“ rad na ujedinjenju i „internacionalizuje“ jugoslovensko pitanje u neizvesnoj međunarodnoj situaciji. Rusija se nalazila u vrtlogu februarske revolucije, Austro-Ugarska je ostala bez cara Franje Josipa, SAD su ušle u rat protiv Nemačke, sile Antante nastavljale napore oko zaključenja separatnog mira s Austro-Ugarskom i staru praksu mešanja u unutrašnje poslove malih savezničkih država. Pitanje održavanja Solunskog fronta nalazilo se pred preispitivanjem. Na drugoj strani, sukobi u Jugoslovenskom odboru nisu prestajali, a

prestíž Srbije u savezničkom svetu bio je uveliko uzdrman zbog „sudskog ubistva" pukovnika Dimitrijevića Apisa na solunskom procesu, optuženog da je pripremao pobunu u vojsci i za atentat na regenta Aleksandra. Iza ovog čina skrivao se u stvari obračun regenta i Pašića s vojnom opozicijom. Pašića je sve više uznemiravalo držanje srpske skupštinske opozicije.

Predstavnici buržoazije jugoslovenskih naroda doneli su na Krfu, 20. jula 1917, Krfsku deklaraciju, kompromisan dokument u kome su došli do izražaja ustupci i srpske vlade i Jugoslovenskog odbora, mada je srpska pozicija ostala nadmoćnija i posle njegovog usvajanja. Srpska vlada nije priznala Jugoslovenski odbor za ravnopravnog učesnika u procesu ujedinjenja, a na samu Deklaraciju Pašić je kasnije gledao kao na „manifestacioni akt". Predstavnici obe strane ostali su na stanovištu da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod. Srpska vlada je prihvatila ujedinjenje jugoslovenskih naroda u nacionalnu i nezavisnu državu na načelu narodnog samoopredeljenja, dok je Jugoslovenski odbor prejudicirao monarhističko uređenje buduće države i vladavinu dinastije Karađorđevića. Krfska deklaracija je predviđala da se Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca organizuje kao ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija sa srpskom dinastijom. Pregovarači na Krfu nisu čvrsto istrajavali na nacionalnom unitarizmu, kao što se može videti iz naziva države — Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, iako se ne odustaje od teze o „troimenom narodu". „Etnički unitarizam" je odigrao važnu ulogu u prvom svetskom ratu, naročito prema inostranstvu, ali nije mogao izbrisati postojanje faktičkih i istorijskih razlika među narodima nacionalno stasanim u prošlom veku, sa svim posebnostima srpskog i hrvatskog državnog razvitka. Ime države označavalo je i Pašićeve rezerve prema nazivima „Jugoslavija" i „jugoslovenski" pod koje je austrougarska propaganda podvodila „velikosrpstvo". Na Krfu je predviđeno da država ima jedan državni grb, jednu državnu zastavu i jednu krunu, no s tim što su ovi državni amblemi imali biti sastavljeni iz postojećih posebnih oznaka (zastava i grba); srpski, hrvatski i slovenački jezik proglašeni su za ravnopravne, kao i obe azbuke (ćirilica i latinica); sve priznate veroispovesti imale su se vršiti slobodno i javno; pravoslavna, rimokatolička i muhamedanska veroispovest su jednake i ravnopravne prema državi. Istupajući protiv federacije, Pašić je smatrao da ona ne bi mogla obezbediti dovoljno jaku državu, a

na drugoj strani da Srbi i Hrvati žive izmešani. Predsednik Jugoslovenskog odbora Trumbić istupao je takođe protiv federativnog uređenja iz bojazni da „velika Srbija“ u jugoslovenskoj federaciji ne postane presudni činilac.

Srpska vlada i Jugoslovenski odbor nisu na Krfu razmatrali položaj Makedonije i Crne Gore, pošto je srpska vlada, uz saglasnost Jugoslovenskog odbora, njihov status smatrala unutrašnjim pitanjem Srbije. Pašić je s crnogorskim pristalicama ujedinjenja sa Srbijom održavao veze mimo Jugoslovenskog odbora, preko pojedinaca, a od februara 1917. preko novoobrazovanog Središnjeg crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje, na čijem se čelu nalazio Andrija Radović, bivši predsednik vlade Kraljevine Crne Gore. Crnogorski odbor je tražio ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom i ostalim jugoslovenskim narodima u jedinstvenu nezavisnu državu; smatrao je da je Crna Gora završila svoju ulogu kao nezavisna država i pozdravio Krfsku deklaraciju.

Za razliku od Krfske deklaracije, takozvana Majska deklaracija, koju su dva meseca ranije donela 33 narodna zastupnika Jugoslovenskog kluba u bečkom Parlamentu, izjašnjavala se za ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba u samostalno „državno tijelo“ pod „žezlom Habsburško-lorenske dinastije“, dajući toj manifestaciji jugoslovenstva „katolički i habsburški karakter“. Takva suština Majske deklaracije ne bi smela da zamagli činjenicu da je ona politički i nacionalno evoluirala u daljem toku događaja. S pravom se navodi da je, uprkos svome katoličkom karakteru, koji je objektivno proizlazio iz dotadašnjeg slovenačkog razvitka, Majska deklaracija pomogla 1917. da se jugoslovenska ideja uzdigne iz provincijskih okvira, a na drugoj strani iz uskih političkih i kulturnih grupa, na jedan viši nacionalni nivo, te tako dovela do njenog prihvatanja kao nacionalnog smera i politike. Majska deklaracija uticala je da se u Sloveniji obrazuje širok nacionalni pokret, koji je isticao zahteve za samostalnošću Jugoslovena u Austro-Ugarskoj, bez nemačke prevlasti. „Deklaracijski pokret“ se razvio narednih meseci kao slovenački narodni i jugoslovenski pokret istovremeno. Godinu dana docnije, maja 1918, vlasti Austro-Ugarske su resile da zabrane svaku agitaciju za Majsku deklaraciju. „Deklaracijski pokret“ je, razvijajući slovenačku nacionalnu svest i jugoslovenstvo, ustajao i protiv italijanskih imperijalističkih pretenzija

na jugoslovenske zemlje. Uzgredno je istupao i protiv priznanja prava srpskoj vladi da predstavlja slovenačke i hrvatske zemlje, da odlučuje o njihovoj sudbini, kao i o granici s Italijom.

Sile Antante nisu pristajale na rušenje Austro-Ugarske, uprkos činjenici što je ona odbacivala zaključenje separatnog mira, bila zahvaćena vrenjem i neredima usled ratnog zamora i oktobarske revolucije, bezizglednosti rata, neuspeha na frontovima, materijalne oskudice i potpunog rasula. Sve dok nisu bile spremne da prihvate rušenje Austro-Ugarske, sile Antante nisu mogle da prihvate ni jugoslovensko ujedinjenje, pošto su to bila dva povezana procesa. Države Antante su do polovine 1918. pristajale samo na reforme u Austro-Ugarskoj i davanje teritorijalnih ustupaka na njen račun, praktično na račun jugoslovenskih naroda u njoj. Stvaranje nove države protivurećilo je interesima Italije, njenim spoljnopolitičkim planovima i državnom širenju. Pravo naroda Austro-Ugarske na autonoman život, istaknuto od američkog predsednika Vudroa Vilsona u njegovih „Četrnaest tačaka“, objavljenih 8. januara 1918, bilo je tipično polovično rešenje, koje nije moglo da zadovolji jugoslovenske narode pod habsburškom vlašću, tim pre što je Jugoslovenski odbor decembra 1917. upoznao vladu SAD da Srbi, Hrvati i Slovenci žele da se oslobode od Austro-Ugarske i ujedine u demokratsku i ustavnu državu sa Srbijom i Cmom Gorom.

Sem sa međunarodnim činiocima, Pašić je imao da se nosi i sa suprotnim pogledima na ujedinjenje oko pitanja razvoja jugoslovenske propagande, antiitalijanske aktivnosti Jugoslovenskog odbora, sumnji članova Odbora u motive Pašićeve politike, nadasve strepnji od buduće prevlasti Srbije u novoj državi. S porazom Supilovog konfederalističkog programa za stvaranje jugoslovenske države, teškoće su izbijale i na liniji razmimoilaženja Odbora oko pitanja dobrovoljaca, pojačane aktivnosti srpske skupštinske opozicije u emigraciji, rešavanja crnogorskog pitanja. Nadređeni položaj Srbije u procesu ujedinjenja i neravnopravan položaj Jugoslovenskog odbora došao je do posebnog izražaja i na Krfskoj konferenciji.

Poslednje godine rata predsednik Jugoslovenskog odbora Trumbić vodio je žilavu borbu da obezbedi priznanje tog tela najpre od srpske vlade, kao vid podele vlasti, a kasnije i od sila Antante. U tom cilju on je januara 1918. podneo predlog da se u Londonu ili Parizu sazove jugoslovenska skupština kao privremeno predstavničko telo, ali je naišao na Pašićevo odbijanje,

kao i prilikom zahteva da predsednik srpske vlade bez rezervi prizna Krfsku deklaraciju. Srpska vlada nije bila spremna 1918. da prihvati Trumbićev predlog za saziv zajedničke jugoslovenske skupštine, svesna težnje Jugoslovenskog odbora da se konferencija u Parizu pretvori u vrhovno jugoslovensko političko-predstavničko telo. Pašić se suprotstavio Trumbiću protivpredlogom da se sazove jugoslovenski manifestacioni kongres. Srbija nije bila voljna da sebe izjednačuje sa ostalim subjektima ujedinjenja, koji su se naprezali da ih saveznici priznaju za zvanične predstavnike Jugoslovena iz Austro-ugarske.

Novi, presudni časovi za stvar jugoslovenskog ujedinjenja nastupili su polovinom 1918, kada su sile Antante pristale na rušenje Austro-Ugarske.

Srpska vojska je s francuskim divizijama probila Solunski front septembra 1918. godine, prešavši za sedam nedelja 700 kilometara. Nemačkim vojskovođama bilo je već početkom oktobra 1918. jasno da posle razbijanja „makedonskog fronta“ za Nemce više nema nade.

Slovenačke stranke osnivaju 17. avgusta 1918. Narodni svet za Sloveniju i Istru; stvaraju se i pokrajinski „sveti“ za Trst, Goricu, Celovec, Maribor; lokalni „narodni sveti“ širom Slovenije. Time je stvorena organizacija nove slovenačke vlasti kojoj su stari organi vlasti ustupali svoje funkcije. U Zagrebu je 6. oktobra 1918. obrazovano Narodno vijeće za narod Slovenaca, Hrvata i Srba, kao političko predstavništvo svih Slovenaca, Hrvata i Srba koji žive u Hrvatskoj-Sloveniji sa Rijekom, u Dalmaciji, Bosni-Hercegovini, Istri, Trstu, Kranjskoj, Goričkoj, Štajerskoj, Koruškoj, Bačkoj, Banatu, Baranji, Međumurju i ostalim krajevima jugozapadne Ugarske. Kao zajednički program Narodnoga vijeća proklamovano je ujedinjenje „svih Slovenaca, Hrvata i Srba u narodnu, slobodnu i neovisnu državu Slovenaca, Hrvata i Srba, uređenu na demokratskim načelima“. Manifest cara Karla od 16. oktobra 1918. o preuređenju monarhije u raspadanju nije mogao zadovoljiti političke stranke i grupe u jugoslovenskim zemljama. Narodno vijeće SHS, u kome je odlučujuća uloga pripala srpsko-hrvatskoj koaliciji sa Svetozarom Pribićevićem, objavilo je 19. oktobra 1918. da preuzima u svoje ruke vođenje „narodne politike“. Novo telo je time odbilo carski manifest od 16. oktobra 1918, tražeći ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom „njih-

vom etnografskom teritoriju", bez obzira na pokrajinske i državne granice u kojima danas žive i to u jedinstvenu, suverenu državu uređenu na načelima političke i ekonomske demokratije. U toj odlučnoj fazi predsjedništvo Narodnog vijeća su sačinjavali: Anton Korošec, kao predsjednik, Svetozar Pribićević i Ante Pavelić stariji u svojstvu potpredsednika, te Srđan Budisavljević, Mate Drinković i Ivan Lorković na dužnosti sekretara. Odbacivanjem ponude cara i kralja Karla Habsburškog o organizaciji Austrije kao savezne države, Hrvatski sabor je 29. oktobra raskinuo državnopravne odnose i veze između Kraljevine Hrvatske, Slovenije i Dalmacije, s jedne strane, i Kraljevine Ugarske i Carevine Austrije, s druge. Ukinuta je i proglašena ništavom Hrvatsko-ugarska nagodba.

Na političkoj pozornici jugoslovenskog ujedinjenja pojavio se oktobra 1918. treći činilac — Narodno vijeće, pored vlade Kraljevine Srbije i Jugoslovenskog odbora, čime je osetno oslabio uticaj ovog drugog. Narodno vijeće je u poređenju s Jugoslovenskim odborom imalo dublje korene u nacionalnom tlu i podlogu u stranačkoj konstelaciji. Pašić je, pri neposrednom suočavanju s predstavnicima Narodnog vijeća, osetio da pred sobom ima realniju snagu od Jugoslovenskog odbora, svedenog na grupe političara emigranata raznih struja, već četiri godine odvojenih od zemlje, prepuštenih ćudima savezničkih vlada i finansijski zavisnih od Srbije. Na Ženevskoj konferenciji, održanoj od 6. do 9. novembra 1918, predsjednik srpske vlade susreo se s predstavnicima Jugoslovenskog odbora i Narodnog vijeća, s Antonom Korošcem na čelu, i srpske opozicije. Ženevska deklaracija izjasnila se za ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u nedeljivu državnu celinu. Predvidela je osnivanje zajedničkog ministarstva kao mešovitog tela sa zadatkom da organizuje novu državu do saziva ustavotvorne skupštine. Vlada Srbije i Narodno vijeće poverili su Zajedničkom ministarstvu spoljne i vojne poslove, ratnu mornaricu, pomorsku trgovinu, pomorski sanitet, pripremanje saziva konstituan-te. Ustavotvornoj skupštini ostavljeno je da odluči o obliku vladavine, to jest o monarhiji ili republici. Utvrđeno je da u tom prelaznom periodu funkcionišu dve vlade: srpska i vlada Narodnog vijeća. Pašić je odbio da prizna Državu SHS, ali je priznao njeno predstavništvo u Ženevi.

U Ženevi su predstavnici jugoslovenskih zemalja bivše Austro-Ugarske prinudili Pašića na povlačenje. Srpski državnik

je prihvatio državni provizorijum od stvaranja Zajedničkog ministarstva do donošenja ustava, konfederalnu organizaciju prelazne faze zajedničkog državnog života, s dve ravnopravne vlade, jedne u Srbiji i druge u Državi SHS, i ostavio pitanje oblika vladavine otvoreno. Pašić se u Ženevi našao usamljen pred predstavnicima Narodnog vijeća, Jugoslovenskog odbora i srpske opozicije, a na drugoj strani izložen pritisku sila Antante, naročito Francuske. Odstupanjem od srpskog programa za jugoslovensko ujedinjenje on je ugrozio interese srpske buržoazije i dinastije. Rukovodeći se nepovoljnim odlukama Ženevske konferencije, regent je izazvao krizu vlade i izbegao njihovu ratifikaciju, tim lakše što je bio svestan srpskih vojnih prednosti na samom poprištu bitke za jugoslovensko ujedinjenje. Država SHS nije bila u stanju da brani svoje granice, izložene pritisku Italijana, koji su nastojali da posednu zemlje obećane im Londonskim ugovorom, dok je „zeleni kadar“ unosio nemir u Hrvatskoj i Bosni. Na poziv Narodnog vijeća, srpske trupe su prešle Savu i doprle do krajnjih severozapadnih tačaka jugoslovenske teritorije.

Pašić je u Ženevi novembra 1918. doživeo slom i razočarenje, a decembra iste godine u Beogradu postao neočekivano žrtva regenta to vog „državnog udara“ time što mu je uskraćen mandat za sastav prve vlade Kraljevstva. Najjače uporište krune, branilac monarhije, čovek najvećeg međunarodnog ugleda među jugoslovenskim političarima, simbol Srbije i njene politike, nestaje privremeno s političke scene. Ženevska dualna formula, sa neizvesnom pozicijom monarhije i dinastije u državno-pravnom provizorijumu, što je inače bilo rešeno na Krfu, svakako da je bila neprihvatljiva za regenta Aleksandra i bitan razlog Pašićevog dezavuisanja. Nesumnjivo je takođe da se pitanje ujedinjenja prenosilo iz hotelskih dvorana na bojno polje, uz saglasnost saveznika, a i predstavnika Narodnog vijeća u zemlji, pre svega Sv. Pribićevića. Pašić, koji je u ratu poneo breme ujedinjenja, nije regentu više bio ni potreban. Aleksandar Karađorđević je shvatio da u završnom činu mora izaći na „brisani prostor“ i kruni pripisati zasluge ujedinjenja. Čin ujedinjenja je morao imati dvorski pečat. Regent je, na taj način, preuzimao na sebe ulogu objedinjavanja „troimenog“ naroda Kraljevstva. Pašić mu je u tom času, čim mu se činilo da su teškoće nestale ili mogle biti savladane, postao suvišan. Regent nije želeo ni faktičku ni formalnu deobu zasluga i slave.

Pašić nije mogao u budućnosti igrati ulogu jugoslovenskog okupljanja, a među političarima iz severozapadnih krajeva države je iz prethodnog perioda nosio suviše omraza i bio izvor dubokog nerazumevanja. Ako su mu jugoslovenski političari decembra 1918. dali podršku, onda su to dobrim delom učinili u uverenju da iza njega stoji regent Aleksandar.

U završnoj fazi borbe za jugoslovensko ujedinjenje položaj srpske buržoazije prema buržoaziji ostalih jugoslovenskih naroda znatno su učvršćivale odluke predstavnika naroda Vojvodine i Crne Gore. Velika narodna skupština Srba, Bunjevaca i ostalih Slovena u Vojvodini donela je 25. novembra 1918. u Novom Sadu Rezoluciju o priključenju Vojvodine Srbiji. Srpski narodni odbor u Novom Sadu, pod predsedništvom Jaše Tomića, zaobišao je Narodno vijeće u Zagrebu i svu snagu usmerio na ujedinjenje sa Srbijom. Velika narodna skupština, u kojoj su se nalazili zastupnici 211 opština sa ukupno 757 poslanika, jednoglasno se 1918. izjasnila za neposredno priključenje Banata, Bačke i Baranje Kraljevini Srbiji. Nikakvo drugo rešenje, sem prisajedinjenja Srbiji, nije bilo ni moguće, pod datim okolnostima, prvenstveno zbog nacionalnog, političkog i socijalnog sastava donosilaca odluke. Svaka drukčija odluka dovela bi — po Tomiću — do toga da bi ogromna većina poslanika protivnike „svukla“ sa tribine i proglasila ujedinjenje sa Srbijom. Nekadašnji borac za autonomiju smatrao je da bi u nacionalno i socijalno raznorodnoj državi autonomija okrnjila kraljev suverenitet i državno jedinstvo, zbog čega se treba okaniti „austrijskih starudija“ i čuvati svoju novu državu stvorenu snagom i energijom Kraljevine Srbije.

Podgorička Velika narodna skupština odlučila je dan kasnije, 26. novembra, da se kralj Nikola I Petrović Njegoš i njegova dinastija zbace s crnogorskog prestola, da se Crna Gora ujedini sa Srbijom u jednu državu, pod dinastijom Karađorđevića, i stupi u zajedničku državu „troplemenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca“. U Odluci se pod 1. polazilo od toga da „Srpski narod u Crnoj Gori jedne je krvi, jednoga jezika i jednih težnji, jedne vjere i običaja s narodom koji živi u Srbiji i drugim srpskim krajevima; zajednička im je slavna prošlost, kojom se oduševljavaju, zajednički ideali, zajednički narodni junaci, zajednička patnja, zajedničko sve što jedan narod čini narodom.“ Pored političkih interesa koji iziskuju ujedinjenje naglašavani su ekonomski razlozi, smatrajući da i jedni i drugi

„imperativno“ nameću i traže ujedinjenje. Pored velike ujedinjene Jugoslavije kakav bi značaj — pitali su se poslanici unionističke skupštine — imala „malena, slaba, sirota Crna Gora“. Pristalicama ujedinjenja („bjelašima“), na čijoj se strani nalazio veći deo stanovništva Crne Gore, suprotstavljali su se pristalice starog, konzervativnog poretka i dinastije Petrovića („zeleniši“), istupajući protiv ujedinjenja. Predstavljajući manjinu u Crnoj Gori, oni su se oslonili na Italijane koji su jedva čekali priliku da se umešaju na strani protivnika stvaranja jugoslovenske države. U tzv. božičnoj pobuni januara 1919. separatističke snage su — iako pomognute od Italijana — bile poražene.

Radikalni prelom u borbi za stvaranje jugoslovenske države nastupio je novembra 1918. Dualno, konfederativno uređenje utvrđeno u Ženevi, regent Aleksandar je odbacio, čime je za jedno vreme bio pokopan i Pašić; odluke Ženeve odbacio je i Trumbić, kao i vođe Narodnog vijeća sa Svetozarom Pribićevićem i drugima na čelu. Država Slovenaca, Hrvata i Srba se pojavila kao novi državopravni subjekt, iako međunarodno nepriznat. Ona istupa kao zakoniti predstavnik Jugoslovena iz Austro-Ugarske. Nad jugoslovenskim teritorijama nadvijala se italijanska opasnost, a građanstvo na teritoriji Austro-Ugarske strepelo je od društvenih nemira. Crna Gora i Vojvodina su već bile ujedinjene sa Srbijom, dok su iz Bosne poticali zahtevi da se i njeni predstavnici povedu za primerom Vojvodine i Crne Gore. Građanstvo i narod Dalmacije, najviše ugrožen od italijanskog imperijalizma, političko-psihološki razlozi su pritiskali da se ujedinjenje što pre izvede. Zahtevi za federativnom formom, autonomnim statusima i drugim uslovima podobnim za drukčiju, mirniju situaciju, gubili su se u uslovima dramatične opasnosti i pojačanih apela predstavnika ugroženih jugoslovenskih naroda da se predupredi italijansko osvajanje.

Čim su SAD i ostali saveznici odlučili da napuste politiku očuvanja Monarhije, Vatikan nije mogao da ne pokaže svoje negativno određenje prema jugoslovenskom pitanju. Vatikan se teško mirio sa ujedinjenjem Hrvata i Slovenaca sa Srbijom i Crnom Gorom, čime se dovodilo u pitanje održavanje Monarhije; izlazak nove države na Jadran onemogućavalo je i ostvarenje italijanskih ambicija; nakon revolucije u Rusiji nestajao je, međutim, raniji strah od podrške velike slovenske sile pravoslav-

nom stanovništvu jugoslovenskih krajeva. Vatikansko zalaganje za autonomiju Hrvata i Slovenaca u Austro-Ugarskoj značilo je samo odbacivanje njihovog prava na samoopredeljenje. Podržavajući Austro-Ugarsku, Vatikan se udaljavao od narodnih htenja. Katolički kler u Dalmaciji, Istri, Rijeci, Kvarneru, na ostrvima i u Trstu suprotstavio se italijanskim osvajačkim planovima. Jer na području pod upravom Italije i Austrije stao je posle izvesnog oklevanja na stranu nove jugoslovenske države. Istaknuti prvaci klera: Juraj Carić, Anton Jeglič, Antun Mahnič, Andrej Karlin i Antun Bauer tražili su podršku pape i mirovne konferencije za pravedno rešenje teritorijalnih pitanja između Italije i nove države. Dragoljub Zivojinović navodi da je papa otvoreno prigovorio Jegliču što su Hrvati i Slovenci brzo zaboravili Habzburge i Austriju i ušli u novu državu. Papa je 8. novembra 1918. izrazio spremnost da podrži stabilizaciju novih država, ali je Vatikan nastavljao da radi suprotno. Kurija je u odnosu prema Kraljevstvu SHS odbijala da saraduje s vladom oko naimenovanja biskupa, odvojila je Rijeku od senjske biskupije, podsticala „prozelitsku delatnost klera i tako remetila verski mir". Vatikan je dugo odbijao da uspostavi odnose sa novom državom i prizna njeno stvaranje. Neprijateljski stav Vatikana prema Kraljevstvu naročito je došao do izraza od potpisivanja primirja novembra 1918. do zaključenja ugovora u Rapalu, novembra 1920. godine.

U antisrpskoj i antijugoslovenskoj politici Vatikan je nailazio na otpor nižeg sveštenstva, nacionalno osvešćenog, a pogotovu onog dela hijerarhije i klera koji nije podržavao vatikansku naklonost prema italijanskoj ekspanziji na jugoslovenske zemlje. Rimokatolički episkopat će se prilagoditi novostvorenoj situaciji, svestan da ne sme ostati po strani događaja. Zagrebački nadbiskup dr Antun Bauer pozvao je 30. oktobra 1918. sveštenstvo zagrebačke mitropolije da podrži Narodno vijeće, a za vreme boravka delegacije Vijeća u Beogradu Biskupska konferencija je pozdravila ujedinjenje, izražavajući nadu da će nova država priznati prava rimokatoličke crkve i urediti odnose sa Svetom stolicom. Ova protivitalijanska i protivaustrijska orijentacija katoličkog episkopata nastupila je kao rezultat novih događaja, snažnog nacionalnog pokreta, neophodnosti priklanjanja novoj situaciji, iako je privremeno značila sukob sa Vatikanom koji se još nije mirio s postojanjem nove države.

Uputstva, odnosno Naputak delegacije Narodnog vijeća, koja je krajem novembra 1918. stigla u Beograd, predstavljala su neku vrstu uslova za ujedinjenje, predviđajući da konačnu organizaciju nove države odredi sveopšta narodna skupština Srba, Hrvata i Slovenaca, kvalifikovanom, odnosno dvotrećinskom većinom glasova. Ustavotvorna skupština imala je da donese ustav, odredi formu vladavine i unutrašnje državno uređenje. Naputak je predviđao da se konstituenta sastane najkasnije šest meseci posle sklopljenog mira. Do njenog saziva izvršnu vlast bi vršio kralj, a zakonodavnu Državno vijeće, sastavljeno od članova Narodnog vijeća, Jugoslovenskog odbora i srazmernog broja predstavnika Srbije i Crne Gore. Izbore za ustavotvornu skupštinu sprovelo bi Državno vijeće.

Delegacija Države SHS se u Beogradu nije držala „Naputka“ zbog italijanske ekspanzije na njene teritorije i revolucionarnog vrenja. Pritisnuta nepovoljnim razvojem događaja na teritoriji Države SHS, delegacija je priznala monarhijski oblik vladavine i dinastiju Karađorđevića. U odgovoru na adresu delegacije Države SHS, regent Aleksandar je 1. decembra 1918. proglasio ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne Države SHS u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, koje se od 1920. do 1929. vodi kao Kraljevina SHS. Time je prejudicirao rešavanje osnovnih pitanja zajedničke države o obliku vladavine i dinastiji Karađorđevića, oduzimajući budućoj ustavotvornoj skupštini karakter suverene ustanove.

Stvaranje prve jugoslovenske države 1918. je istorijski proces sa korenima u prošlosti, koji je proizilazio iz nacional-oslobodilačkih težnji etnički srodnih naroda. Istorija je pokazala da je Srbija bila najznačajniji činilac ujedinjenja, ali i to da je tokom prvog svetskog rata njena istorija bila tesno povezana sa istorijom ostalih jugoslovenskih naroda u okvirima jugoslovenskog pokreta. Imajući u vidu ovaj proces kao „osnovni istorijski tok“, istoričari smatraju da je u datim događajima nemoguće „izdvojiti Srbiju i Srbe iz celine jugoslovenskog pokreta“. Sa srpskom vladom delovao je Jugoslovenski odbor kao činilac ujedinjenja, dok je samonikli jugoslovenski pokret u Austro-ugarskoj produbljivao svojom aktivnošću krizu Monarhije; Crnogorski odbor — nasuprot zvaničnoj Crnoj Gori, i nezavisno od trzavica u njemu — podržavao je ujedinjenje sa Srbijom. U okvirima sve složenijeg jugoslovenskog pokreta Srbija nije odustajala od svog spoljnopolitičkog programa iz jeseni 1914.

godine. Ideološku osnovu jugoslovenskog programa Srbije i ostalih činilaca toga pokreta činilo je shvatanje o „troimenom narodu“. Pored ove zajedničke ideološke sastavnice činilaca jugoslovenskog pokreta, -istovetna im je bila i predstava o teritorijalnom opsegu buduće jugoslovenske države, mada su se pogledi na unutrašnje političko uređenje sve više razlikovali. Za ujedinjenje 1918. su se ipak izjasnili predstavnici svih jugoslovenskih naroda, preko svojih legalno nastalih predstavništava, nezavisno od pritajenih rezervi, nekih nerešenih pitanja, dvo-smislenih izjava u decembarskom aktu, pa i izostavljanja nekih odredaba iz „Naputka“ delegacije. Najprogresivnije snage iz redova građanstva jugoslovenskih naroda ostvarile su 1918. — nezavisno od forme unutrašnjeg uređenja — čin koji ima epohalan istorijski značaj, jer su se narodi Jugoslavije posle 13 vekova najzad našli pod zajedničkim krovom. Budući među sobom izmešani, naročito Srbi i Hrvati, oni su stvorili pretpostavke da u budućnosti ostvare ekonomske integrativne veze i postignu veći stepen kulturnog povezivanja. Zajednički jugoslovenski interesi za trenutak su nadvladali posebne nacionalne interese buržoazije. U tom času istorijski najnaprednije snage jugoslovenskih naroda su na osnovu prava na samoopredeljenje legitimno izrazile svoju želju da se nađu u zajedničkim državnim okvirima. Stoga su sve kasnije nastale propagandne floskule o Jugoslaviji kao „reakcionarnom činu“, „veštačkoj tvorevini“, „versajskoj kombinaciji“, itd. izraz zlonamernosti, jednostranog sagledavanja, ili nerazumevanja istorijskih procesa koji su doveli do njenog oblikovanja na kraju prvog svetskog rata. Delo ujedinjenja nije bilo samo proizvod velikih imperijalističkih sila (versajskih pobednika), već, pre svega, aktivnih napora Srbije, Crne Gore i drugih naroda Jugoslavije u prvom svetskom ratu u formi propagande, publicističke i druge javne delatnosti za oživotvorenje jugoslovenske ideje (Jugoslovenski odbor), aktivnosti dobrovoljaca u Rusiji, Dobrudži, na italijansko-austrijskom i Solunskom frontu, delovanja Narodnog vijeća SHS i njegovih odbora („svetova“).

Nova država je omogućavala pri nastanku, a i kasnije, da se razviju odbrambene funkcije u interesu naroda kojima je pretilo da postanu plen susednih *sila*: Italije, Mađarske i Bugarske. Italija je htela da posedne istočni deo Jadrana i da se što dublje uklini u zaleđe Balkana; Bugarska je pretendovala na Makedoniju i delove Srbije u slivu „bugarske Morave“ radi

ostvarenja svoga balkanskog prvenstva, polazeći, kao i srpska građanska klasa, od teze da dve države ne mogu polagati pravo na vodeću balkansku ulogu; Mađarska nije odustajala od Vojvodine („južne županije“), Prekomurja i Međumurja u ime ispravljanja „nepravdi“ nanetih joj Trijanonskim „diktatom“. Nikola Pašić i radikali strahovali su od samostalne Hrvatske, van Jugoslavije, koja bi mogla postati druga Bugarska na severozapadu.

Ideja samoodbrane dominirala je i u prvom svetskom ratu, budući isticana od političkih činilaca i nosilaca jugoslovenskog ujedinjenja, i razumljivo određena i interesima njenih vodećih pobornika. Govorilo se o posedovanju obe strane Dunava u cilju odbrane Moravske doline, čija vrata predstavlja Banat; mislilo se na ometanje bugarsko-albanskog spajanja kako bi se očuvala srpsko-grčka granica; postojao je strah od tri nova rata, pre nego se i završio onaj u toku, sa Bugarskom i savezničkim zemljama — Rumunijom i Italijom, oko spornih teritorija. Jugoslovensko okupljanje smatralo se uslovom opstanka, jer tek kada jugoslovenski narodi budu ujedinjeni imaće „nužna sredstva za neovisan opstanak“. Argumenti „samoodbrane“ i pitanje životnog opstanka vezivali su se od prvog dana za ujedinjenje srodnih naroda. Svako deljenje na više državica odgovaralo je 1918. i kasnije samo neprijateljima Jugoslavije. Nova država postajala je „bedem“, neka vrsta „nasipa“ za sprečavanje eventualnog germanskog imperijalizma u budućnosti i, na drugoj strani, revizije Trijanonskog mirovnog ugovora.

U okviru Kraljevine SHS našli su se svi Srbi, sem dela koji je ostao pod Rumunijom i Mađarskom, Slovenci i Hrvati, izuzimajući one koji su se našli pod Italijom od završetka prvog svetskog rata, Austrijom i Mađarskom, dok su Makedonci nastavili da žive podeljeni kako je to sankcionisano posle balkanskih ratova. Ujedinjenje je doprinelo emancipaciji nekih naroda, kao Slovenaca, u ekonomskoj, kulturnoj, jezičkoj i naučnoj sferi, dovršavanju procesa njihovog nacionalnog samoosvešćenja. Kraljevina SHS je stvorila ekonomsko tržište i jedinstveno carinsko područje koje je omogućavalo cirkulaciju robe, kapitala, kretanje ljudi i traženje posla, razvijanje poslovnih veza i stapanje pojedinih područja u celine. Ujedinjenje je označilo i likvidaciju veleposeda koji su u severnim krajevima pripadali strancima. O ekonomskoj moći ovih veleposeda govori činjenica da su njihovi vlasnici raspolagali sa 592.000 hektara

na 369 veleposeda, čime je, bar u ovoj oblasti, presečeno odlivanje kolonijalne rente u inostranstvo. Od ovih 369 vlasnika veleposeda, 310 su bili stranci: 112 je poticalo iz Austrije, 126 su bili državljani Mađarske, 10 Italije, 8 Čehoslovačke, 4 Rumunije, 3 Nemačkog Rajha i 17 državljani drugih država.